

эпсаналардың пайда болыуындағы тийкаргы дәреклердин биринен есапланады. Өз гезегинде, эпсаналардың мазмунлары тарийхий сыпат алып, тиришилик дүньясын қәлпилестириўши ямаса зулымлықлары менен белгили болған шахслар, дин ўәкиллери ҳаққында, оларға болған исенимлерди күшейтиўши ҳәр қыйлы тоқымалар, географиялық атамалардың пайда болыу себеплери ҳаққындағы эпикалық мағлыўматлардың қыйлай фантазиялық усыллар жәрдеминдеги өзгешеликлери менен көринеди. Демек, эпсаналардың мифлерден айырмашылығының тийкары тарийхий шынлыққа, реалистлик көзкарасларға бет бурыўдан ибарат болады деген сөз. Қарақалпақ халық аңызларының классификациясын үйрениў мәселелеринде толық әмелге асырылған деп бахалаў қыйын. Соның ушын, тек олардың мифлерге ҳәм аңызларға қатнаслары мәселесине тоқтағанды мақул көрдик.

Эпсаналардағы ўақыялардың ҳәм ҳәдийселердин мазмунларындағы тарийхий тенденция аңызларда ҳақыйқат өзиниң шегине жеткен деп айта аламыз. Бирақ, бул аңыз эпсаналардың даўамы екен деп түсинилмеўи керек. Аңызлық фактлердин жәмийетлик талаплары тийкарында қолланылыў зәрүрликлерине ертеден киятырған ауызеки дәретиўшилик усыллардың тәсир жасағанлығы анық. Мәселен, мифлердеги қыйлай дәретиўшилик тәжирийбеси эпсаналарда бурын болып өткен ўақыяларды көркемлестириў жолы менен реаллыққа жақынластырыў мәселеси басшылыққа алынады. Ал, аңызларда ҳақыйқый реаллықты көркем тоқымалар жәрдеминде сәўлелендириў жанрдың бас критериясы болып табылады. Әдетте, аңызлар ҳәр жерде ҳәр қыйлы классификациялық түрлерге ийе. Алымлар оларды ҳәр қыйлы тийкарламалар менен классифика-

циялаўға хызмет етеди. Бирақ, Орта Азия халықларының көпшилигине «тарийхий аңызлар», «топонимлик аңызлар» деген үлкен еки түр характерли. Өзбек изертлеўшилери усыған қосымша этнонимлик аңызларды да өз алдына түрге ажыратыўды мақуллайды [4:179]. Эпсаналардағы тарийхий ҳәм топонимлик мағлыўматлардың аңызларда да қайталаныўы бул тарийхий ҳәм руўхий зәрүрликлердин нәтийжелери. Олар тематикалық жақтан бирин бири қайталаған менен мазмун жағынан басқаша тийкарламаларға ийе. Эпсаналардағы тарийхийлық тема болғаны белгисиз. Бирақ, оларды ҳақыйқатлық деп қабыл етиўге арзыйтуғын, белгили бир тарийхий дәўирлерде жәмийеттиң мәплери ушын жарамлы болған, елге шекем өзлериниң излерин сақлап киятырған өзгешеликлери менен көринеди. Аңызларда ҳақыйқат тарийхий жәмийетлик қатлам мәплери, ҳақыйқат тарийхта жасап өткен адамлар, географиялық орынлар атамалары, бурында болған ҳәм ҳәзир даўам етип атырған урыў-тийрелик бөлиниўлер, халық намалары ҳаққындағы гүрриңлер тарийхий-эпикалық фактор түринде баян етиледі.

Мифлердин аңызлар менен байланысы мәселесинде тиккелей тәсир сезилмейди. Бирақ ўақыялардың дәстүрли баянланыў усыллары, адамлардың дыққатитибарларына ылайық объектлерди таңлаў, логикалық пикирлеў, тийисли эпикалық шешимлерди қабыллаў бағдарында улыўмалылық усыллардың қолланылыўы бийкар емес. Бул туўралы: «Воқеликни бадийи идрок этиш анъаналарининг ибтидоси сифатида қадимий замонларда шакланған мифологик тасаввурлар тизими фольклордаги эпик жанрларнинг сюжет силсиласи ва образлар таркибининг юзага келишига асос бўлган» [2:11] деген М.Жураевтың пикири айрықша әҳмийетли.

Әдебиятлар

1. Ахмедов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердин қысқаша сөзлиги. –Нөкис: «Билим», 1992.
2. Жураев М., Шомсуаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. –Тошкент: «Фан», 2001.
3. Жураев М., Нарзиқулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. 2000.
4. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. –Тошкент: 1993.
5. Мақсетов Қ.М. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
6. Хотамов Н., Саримсақов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1983.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ насри жанрларини тасниф этишнинг баъзи масалалари ҳақида сўз боради. Уларнинг мавзувий таснифи, мифларнинг афсоналардан фарқи баён этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые вопросы классификации видов каракалпакской народной прозы. В отличие от мифов и легенд, они делятся на тематические типы.

SUMMARY

In the article there is told about some issues of classification of types of Karakalpak prose genre. In difference from legends and myths they are divided into various thematic types.

ЎЗ ЮРТИДАН ПАНОҲ ИЗЛАГАН ШОҲ ВА ШОИР

З.М.Амиркулова – ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: тарих, ҳикоя, адабиёт, образ, мустақиллик, ижодкор, муаллиф, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Аҳмад Танбал, Жаҳонгиір мирзо.

Ключевые слова: история, рассказ, литература, образ, независимость, создатель, автор, Захириддин Мухаммед Бабур, Ахмад Танбал, Джахонгир.

Key words: history, story, literature, image, independence, creator, author, Zakhiriddin Muhammad Babur, Ahmad Tanbal, Jahongir.

Бадий адабиётда тарихий шахслар мавзусида асарлар яратиш муҳим ўзига хос ўрин тутати. Тарихий шахслар ҳақида асарлар мавзуси жаҳон адабиётида ҳам ижодкорларнинг диққат-этиборини жалб қилиб келади. Мустақиллик бу соҳада катта имкониятлар эшигини очиб берди. Натижада, ўзбек адабиётида ҳам тарихий шахслар мавзусида ёзилган қатор бадий асарлар юзага келди. Маълумки, мустақилликкача бўлган давр адабиётида бу соҳа тубдан ғоявий – бадий жиҳатдан фарқ қилар эди. Бу фарқ шундаки, у даврда тарихий фактлар йиғиндисидан иборат бўлиб танқидий нуқтаи назардан ёритилар, ижод йўллари берк эди.

Ижодкор – ёзувчиларга бадий адабиётнинг ранг-баранг жанрларида ижод қилиш имкониятларига эга

бўлди. Ёзувчиларимиз мавзу танлашда, уни ёритишда ўз услуб ва имкониятлари нуқтайи-назаридан бадий, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан қалам тебратмоқдалар.

Маълумки, инсоният тарихидан тарихий шахслар муайян бир даражада ўрин эгаллаб келади. Шу сабаб ҳам улар улуг ва буюк ёки салбий қаҳрамон сифатида тарихнинг зарварақларидан ўрин эгаллайди. Мустақиллик даврининг илк кунларида ҳикоянавислар этиборини тарихий шахслар тўғрисидаги ҳикоя жанри жалб эта бошлади.

Ҳозирги давр ўзбек ҳикоячилигида тарихий шахслар мавзуси салмоқли ўрин эгаллайди. Бу мавзу ҳикоянавислар диққат-этиборини тобора ўзига жалб қила бошлади. Мустақилликка қадар, хусусан, 90-

йилларга қадар тарихий шахслар ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги маълумотлар тасвирини қўзғаб кўрсатиш юзаки тасвири билан овора бўлиб қолган эдик. Кўпгина ҳикоянавислар улар ҳақидаги маълумотларни янги давр талаби асосида йирик бадий масалалар томон кескин юз ўгирдилар.

Тарихий шахслар мавзусидаги ҳикояларнинг уфқи анча кенг, уларда ифодаланган ҳаёт лавҳалари ранг-баранг. Улардаги қаҳрамонлар ҳар хил характер эгалари, турли ёшдаги кишилардир. Улар орасида шоҳлар-гадолар, ижод аҳли, ёшу кексаларни учратиш мумкин.

Ҳозирга келиб бу мавзуга эътиборнинг бу қадар ортиб бориши тасодифий эмас. Ҳар бир давр шахсларининг, қаҳрамонларининг ўзига хос характери бўлади. Тарихий мавзуга эътиборни қаратиш билан бу асарларнинг ўзида ҳам қатор янги ҳислатлар пайдо бўлмоқда. Энг муҳими бу ҳикоялар қаҳрамонларининг янги очилмаган қирралари, улар ҳақидаги янги маълумотлар бўлиб янгича талқин бўлиб ҳаётимизга кириб келмоқда.

Ҳикоянависларимиз Раҳимжон Отаев “Ҳадди Искандарий”, “Дийдор”, “Қорасув”, “Маҳмудлар” туркуми, Лукмон Бўрихон “Алдоқчи тунлар”, Шоим Бўтаев “Ҳисомидин ал-Ёғий”, Хуршид Дўстмуҳаммад “Қазо бўлган намоз” каби ҳикояларида тарихий шахслар образлари галлерейасини яратдилар.

Тарихий шахс қисматида бутун бир жамият, халқ қисмати акс этган бўлади. Бу типдаги ҳикоялар қаҳрамонлари сиймоси атрофида ёзувлар, фазилатли инсонлар, ахлоқлар ёки ижодкорлар ҳам бўлиши тарихий ҳақиқат.

Тарихий шахснинг жамиятда тутган ўрни, адолат ва адолатсизлиги бадий образлар силсиласида қайсидир йўналишда ўз ифодасини топи.

Тарихий шахс ва жамият воқийлиги билан унинг бадий ифодаси ўртасидаги тасвир боғлиқлиги ижодкорнинг маҳоратига диапозонига боғлиқ бўлиб қолган. Ҳикоя жанрининг вазифалари унинг илмий қонун-қоидалари асосида тарихий тадқиқотлар ўз мужассамлигини топади. Шахс қисматини тарихий фактлар бадий образларда ёритиб берган. Шунингдек ўша орқали бадий тўқима образларда ҳам усталик билан фойдаланган асар қатига сингдирилган. Шу орқали тарихий шахс китобхон кўз ўнгига ўз заифлиги ва адолат ёки ёвузлиги билан намоён бўлади. Воқеа-ҳодисаларнинг туб моҳиятини белгилаб олган ва бадий образлар ҳаракати орқали бир бутунликка эришган. Бу ҳикоя ўз моҳият эътибори билан ёзувчидан унинг илмий – назарий жиҳатлариға эътибор беришини талаб қилган. Истиқлол туйғайи қайта тикланаётган миллий тарихимизни тўғри англаш учун уни бадий адабиётда ҳаққоний акс эттириш талаб этилади. Ижодкорларимиз шу масъулиятни чуқур ҳис қилиб, ижодий эркинликдан фойдаланган ҳолда тарихий мавзуда кўплаб асарлар ёздилар. Уларда Беруний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Маҳмуд Қошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Алишер Навоий каби аждодларимиз образлари маҳорат билан яратилди.

Ана шундай аждодларимизнинг ҳаёт йўлини ўз асарларида маҳорат билан тасвирлаган ижодкорлардан бири Ҳайриддин Султоновдир. Ушбу ижодкор “Паноҳ” ҳикоясида тарихий мавзуда янгича муносабат билан бир қатор ҳикоялар ёзди. Хусусан, ижодкор ўз асарларида Заҳириддин Муҳаммад Бобур образини жонли ва ишончли тарзда ифодалашга ҳаракат қилган.

Асар муаллифи 1992 йили бобурийлар изларини излаб Эрон, Туркия, Сурия, Йордания, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари, Покистон, Афғонистон мамлакатлари бўйлаб ташкил этилган илмий экспедиция таркибида иштирок этди. Сафар таассуротлари, хотира ва ҳаяжонлари, улар давомида

аждодларимизнинг бемисл маданий мероси, уларнинг зафар-фожиалари, кечмиш-изтироблари, келгуси наслларга қолдирган умр сабоқлари, муқаддас зиёратгоҳлар ҳақида тўпланган кўплаб муҳим маълумотлар муаллиф учун “Ой ботган паллада”, “Паноҳ” ҳикоялари, “Тавба”, “Бобурнинг тушлари” бадилари ва ниҳоят, “Саодат соҳили” қиссаси “Бобурийнома” маърифий романи яратилишида адабий-эстетик замин вазифасини ўтаган. “Бобурийнома” маърифий романининг яратилишида асос бўлгани шубҳасиз [1:21-24].

Тарих ҳақиқатини авлодлар онгига сингдиришнинг энг таъсирчан усули уни бадий асарлар тилига кўчирмоқдир. Зеро, чинакам бадият намунаси ўтмиш воқелигини ўқувчининг наинки онгига олиб қиради, балки бир вақтнинг ўзида қалбининг туб-тубига жойлайди. Дунёда бизнинг халқимиз даражасида муаззам тарихга, жаҳон тамаддунига бекиёс ҳисса қўшган буюк мутафаккирларга бой миллатлар кўп эмас. Бинобарин, шонли тарихимизни, беназир аждодларимизнинг ибратга лойиқ ҳаёт йўлини бадий асарлар орқали авлодлар маънавий мулкига айлантириш ёзувчи ва шоирларимиз олдида турган долзарб вазифалардандир. Таниқли адиб Ҳайриддин Султоновнинг “Паноҳ” ҳикояси ана шу мақсадга хизмат қилиши жиҳатидан муҳим аҳамиятга эга.

Ҳикоя композицияси ўзига хос. Асарда мозий ва замонамиз воқеалари алмашиб келади. Ҳикоя воқеаларининг бу тарздаги ички қурилиши ўқувчининг эътиборини бир маромда ушлаб туради. Натижада китобхон мутолаа жараёнида толиқмайди, аксинча, қизиқиши тобора ортиб боради. Асар сюжетида Жаҳонгир Мирзо, Султон Аҳмад Танбал, Қосимбек каби тарихий шахслар образи воқеалар силсиласида намоён бўлади. Энг фаол образлардан бири – Бобур образи. Муҳими, ҳар бир образ, ҳар бир бадий детал ягона мақсадга – Бобурнинг шахс, шоир, шоҳ ва мутафаккир сифатидаги сиймосини ифодалаш этишга хизмат қилади. Бу услуб асар воқеаларини, гарчи турли замон ва маконларда кечган бўлса-да, яхлит бир тизимга бирлаштириб туради.

Ҳикоя Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаётининг энг қийин, зиддиятли бир палласи воқеаларини тасвирлаш жараёни билан бошланади: “Ҳижрий тўққиз юз еттинчи йилнинг қаҳратон қишида теурийзода ҳукмдор Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ишлари тараққийдан таназзулга юз тутган эди. Кеч кузакнинг рутубатли, совуқ изғиринлари эса бошлаганда у уч ойдан ортиқ давом этган қамал сўнгига – очлик, мискинлик, хор-зорлик ниҳоясида, ер юзининг сайқали бўлмиш шаҳри азим Самарқандни ғаддор душмани Шайбонийхонга ташлаб қарди. ...”[2.11]

Яъниким, уч ойдан ортиқ қамал, шунингдек куз фаслининг оёқлаб қолганлиги сабабли Бобур қўшини бутунлай ҳолдан тойган ва жуда кўп талофотлар кўрган бир вақт.

“Салтанат ва ҳарбу зарб борасида ҳали аччиқ тажрибалар орттириб улгурмаган ёш ҳукмдор омон қолган етмиш-саксон чоғли навқари билан нажот излаб ота юрти Андижонга отланди. Аммо Самарқанд сарҳадларидан чиқиб улгурмаслариданок Андижондан нохуш хабар етди: Заҳириддин Муҳаммаднинг иниси Жаҳонгир Мирзо тожу тахтни эгаллаб, оғасини қилич яланғочлаб қутмоқда эмиш”[2. 12]

Бунинг устига уз туғишган укаси Жаҳонгир Мирзо тожу тахтни эгаллаб Бобур мирзонинг маҳдубиятга учрашинини жон қулоқ бўлиб пойлаб турибди. Шундай бир рутубатли қизғин паллада Заҳириддиннинг бутунлай боши қотган.

“Киндик қони томган бу вилоят энди илгидан кетганини пайқаган Бобур Мирзо Андижон кўхпояларидан бошпана топмоқ умидида шу томон юрди. Бироқ бу ерларда қашқирдек изғиб юрган Султон

Ахмад Танбалнинг таъкиб-тахликаси туфайли яна ортга – Масчоҳ ва Ғаратепага, ундан эса тоғ ошиб Даҳқат кентига қараб чекинмоққа мажбур бўлди.”

Воқеалар ривожига эътибор қаратар эканмиз, Бобур шахсининг нақадар иродали ва чидамли эканлигига амин бўламиз. Зеро, Заҳриддин Тошкент ҳоқими Юнусхоннинг қизи Қутлуг Нигорхоним ва Умаршайх мирзонинг фарзанди сифатида ўзини муносиб тутди. Бежизга улуғ бобоси Тошкент ҳоқими Юнусхон у дунёга келганда “Қутлуг бўлсин, улуғларнинг исми. Насиб этса, иншооллоҳ, йўлбарсдай баҳодир бўлғусидир. Инчунин, “Бобур”, яъни “йўлбарс” деб чақирсак ҳам бўлар экан”, демаган эдилар. Бобурнинг ҳаёлида шундай муаммоли фикрлар ғужғон ойнаган бир пайтда чопарнинг ўктам овози фикрларини бутунлай тарқатиб юборди.

Адабиётлар

1. Сирожиддинов Ш., Жабборов Н. Бобур шахсиятининг жозибаси. Савия.уз.
2. Султонов Х., Паноҳ, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008.
3. “Тошкент” дея аталур. Методик-библиографик қўлланма. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008.
4. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1 том. 2011.
5. Бобурнома. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2002.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2001.

Мақолада атоқли ҳикоянавис Хайриддин Султоновнинг “Паноҳ” ҳикоясида Бобур образининг ифодаланиш хусусиятлари тарихий воқеалар асосида баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о произведении "Панах" известного писателя Хайридина Султанова и рассматриваются особенности образа Бабура, которые описаны в свете исторических событий.

SUMMARY

The article deals with the work "Panah" by the famous writer Khayriddin Sultanov, where the features of the image of Babur are described in the light of historical events.

АНА МУҲАББАТЫ ЖЫРЫ

С.Бауатдинова – филология илимлерининг кандидаты, доцент

Экинчи даражадаги Нөкис мамлекетлик педагогикалик институты

Таянч сўзлар: она, фарзанд, она меҳри, алла, бешик.

Ключевые слова: мать, дитя, материнская любовь, колыбельная песня, колыбель.

Key words: mother, child, mother's love, lullaby, cradle.

Бесик жыры – ана муҳаббаты жыры. Ол ана меҳрининг муҳаббатының жанлы көриниси. Күнделикли турмысымыздан мәлим ол ҳәр бир инсанның сүйип тыңлайтуғын қосығы, ең дөслепки тыңлаған жыры. Бесик жырын ҳәр бир ана өз перзентине арнап айтады. Бул жол яғный дәстүрли бесик жырлары халықтың бурыннан дөрөттеп, айтып қиятырған усылы менен мотивтен пайдаланған ҳалда пайда болады, айтылады. Ана баласына өз анасынан ана сүти менен меҳри менен сиңген, ядында кәлиплесип мөрленген жырларға дөрөттеп, ядында кәлиплесип мөрленген жырларға дөрөттеп, ядында кәлиплесип мөрленген жырларға дөрөттеп. Аналық бахтына ерискен ана баласына деген меҳир муҳаббатын жыр етеди.

Бесик жырларын бала руўхиятына күшли тәсир етиўи арқалы баланың кәмил хәм жетик инсан болып кәлиплесиўинде үлкен рол ойнайды. Халық педагогикасының ең тунғыш, әпиўайы, миллий қурааларынан есапланады. Бесик жырларында дәстүрлер мәдениеті, әйемги дәўир исенимлері хәм дүнья таныўдың философиялық көринислерине шекем жәмленген. Халық ишинде ана муҳаббаты, меҳри ҳаққында кишкене эпсаналық сөз бар. «Бир аўылда жасайтуғын айлас хәм мундас еки жас келиншек болыпты. Екеўи де ай жарылқап ўақты-сааты жеткенде перзентли болыпты. Бирақ биреўи жапсақлы болып, нәрестесин жетим қалдырып бул дүньядан өтип кетипти. Дүньядан өткен жас ананың досты жылап-сықлап оның перзентин де өз баўырына басыпты. Еки нәрестени де теңдей бағып, емизип тәрбиялапты. Балалар ер жетип, теңселген азамат болыпты. Сырттан қарағанда жетим қалған нәрестениң ҳеш қандай жетимлиги билинбепти. Ол ойшаң, дыққатлы, сораўлы нәзер менен әтирапына қарап жүреді екен. Сизгир қәрия қонсы ҳаял оннан сорапты: - Сенің қандай кемшилигиниң болды, бийшара мына анаң

екеўинизди тең емизип, теңдей көрип бағып еди? – депти. Сонда жетим қалып өскен нәресте, енди жигит болғанында: дурыс айтасыз апажан. Бул анамның «ақ сүт бергени тең болды, арқамды қағыўы кем болды» деп жуўап берген екен. Бунда жетим қалған жигит ананың меҳир хәм аяныш пенен емизгенин сезинген, ал перзентке деген муҳаббат сезимлерин баланы емизип отырып жамбасларын әсте-әсте урып-қағып, көтерип қакшып еркелетиўлері кем екенлигин, ҳақыйқый ана болалмайтуғынлығын айтқан екен. Дүнья халықларында бесик жырлары ҳәр түрли атама менен аталады, бирақ оның атқаратуғын хызметі бирдей. Хәттеки поэтикалық кубылысы, өзине тән нама ырғағы жағынан үнлесип келеди. Бесик тербелисине ыңғайласқан саз, ҳаўаз, ырғақ баланы тынышландыра отырып, оның жан дүньясы менен санасына халықлық тәрбияның тунғыш кәдемлерин атады. Бесик жырларын үйинде бөбегі бар көпшилик адамлар атқара береді. Мәселен: кемпир апасы, атасы, әжеси, әжапасы, әжағасы хәм тағы басқалар да айта береді. Бирақ анасы айтқан бесик жырына ҳеш бири тең келмейди. Ана тәбийий жаратылысында ақ баланы дүньяға келтириўши хәм оны асырып абайлаўшы қорғаны. Оның орнында ҳеш ким баланың тәшўишлерине шыдам бере алмайды. Бала дүньяға келиўден, нәрестени шексиз муҳаббаты менен ана баўырына басады. Аш болса емизеди, жыласа жубатып бесик тербетеди, қуўаныш хәм сүйинишин, өтмишин бәрін-бәрін жыр етип хәйийўлейди. Қарақалпақ халқында бесик күтимине байланыслы да ҳәр қыйлы аналардың қорғаў хәм сақлық ушын ислеитүғын ырым сөзлери бар. Бесикти балаға жатыў ушын қолайластырып атырып хәм жубатып атырып:

Мойнымдағы тумарым,
Тарқамайды кумарым,